

Средна Европа и средноевропейското географско културно пространство

(С оглед интерпретациите на Милан Кундера, Дьорд Конрад, Вацлав Хавел, Чеслав Милош)

Христина Балабанова

През 80-те и 90-те години на XX век темата „Средна Европа“* придобива особена актуалност в европейския публичен дискурс, който произвежда многопосочно и нееднозначно дефиниране на този „потенциален субконтинент“ (според думите на Жак льо Риде¹), чиито географски граници се размиват до неопределеност в различните гледни точки и концепции. Крахът на тоталитарните комунистически режими и разпадането на Източния (съветски) блок допринасят с промяната на политическия климат за дискуссионното геополитическо и социокултурно дефиниране на понятието Средна Европа. Но възкресяването на „Средна Европа“ (*Mitteleuropa*), както е известно, предхожда падането на Берлинската стена. В Западна Германия и Австрия, както споменава в книгата си Жак льо Риде, *Mitteleuropa* е предмет на подновени интерпретации през 80-те години във връзка с възникналото напрежение между двата военни блока – НАТО и Варшавския договор и политическото разделение на Европа след Втората световна война. В качеството си на конюнктурно променящ се политически проект, обвързан с националната история на Германия, понятието „Средна Европа“ е исторически обременено с негативни асоциации (пангерманизъм, свързан с политически експанзионизъм на Изток). Макар да се превръща в тема на множество публикации през 90-те години и да е подложена на една рационално гъвкава деконструкция в либерален дух, немската концепция за Средна Европа² остава нарцисистично фиксирана в политическа роля на Германия и на немската култура в този регион. Затова нейните тълкуватели и поддръжници

* Като синоним на „Средна Европа“ на български се употребява и названието „Централна Европа“, съответстващо на Central Europe в англоезичните публикации. Смятам, че Централна Европа, централноевропейски, са по-скоро географски или съвременни геополитически названия, неутрални по отношение съдържащите се в „Средна Европа“ конотации, свързани с историята и паметта.

¹ Le Rider, J. *Mitteleuropa. Auf dem Spur eines Begriffes. Essay.* Wien, 1994, 7–28.

² Вж. сборника *Mitteleuropäische Mythen und Wirklichkeiten. Ausformungen – Bedeutungen – Standortbestimmungen.* Hrsg. von Peter Gerlich, Krzysztof Glass, Barbara Serloth. Wien, 1996.

поставят под въпрос обвързването на средноевропейската идея с народите и културите на Австрийската монархия.

През 80-те години широка огласеност в европейското публично пространство получава „другата“ (австрийската) Средна Европа чрез инициативата на интелектуалци (емигранти, дисиденти, правозащитници) от Чехо-Словакия, Полша и Унгария. Есетото на Милан Кундера „Отвличането на Запада“ (*Únos Západu*), публикувано на английски под заглавието „Трагедията на Централна Европа“ (*The Tragedy of Central Europe*, 1984) изиграва централна роля за репрезентацията на новата средноевропейска идея. Концептуално обвързани с него са текстовете и есетата на Вацлав Хавел „Анатомията на една умереност“ (*Anatomie jedné zdrženlivosti*, 1985), Дьорд (György) Конрад „Антиполитика“ (*Antipolitics*, 1984) Чеслав Милош „Свидетелят на поезията“ („The witness of poetry“, 1983) и „Средноевропейски нагласи“ („Central European Attitudes“, 1986). Зад споделяната от всички автори средноевропейска идея стоят преди всичко политически причини – защита на националните традиции и култура (на чехи, поляци, унгарци) от идеологическото опекунство на тоталитарната власт и съпровождащата го съветизация. Средноевропейската легитимност намира своята историческа опора в Австрийската монархия (респективно дуалистичната Австро-Унгария) и в тази връзка някогашната обща родина придобива особена знаковост като място на споделен исторически опит и обща културна памет, които притежават мобилизираща сила за промяна на настоящето. Рефлексията на миналото снабдява с реалност визията на бъдещето. Австрийското минало е освободено от травматичните моменти на националните противоречия и исторически конфликти и преформулирано чрез идеала на хабсбургския средноевропеизъм, основан на хармоничната коекзистенция на различни етноси и народи: „възможно най-голямо разнообразие на най-малко пространство“ (co největší rozmanitost na co nejmenším prostoru) както накратко го определя Кундера. Хабсбургският средноевропеизъм, който поставя на преден план наднационалния фактор като принцип на сцепление на етническото и културно многообразие, е твърде различен, както отбелязва Клаудио Маргис от неговите „германско-немски измерения“).³ Същевременно според известния изследовател на хабсбургския културен мит, „идеалът на средноевропеизма, който е основа и най-характерен знак на австрийската култура, в действителност съвсем не е истинската константа на австрийската история“.⁴ Един по-внимателен паралелен прочит на „Хабсбургският мит в модерната австрийската литература“ на Маргис и на текстовете на Конрад и Кундера (включително и книгата му „Изкуството на романа“) подсказва за инспириращо въздействие от страна на „италианския австриец“ върху техните средноевропейски рефлексии.

³ Margis, C. Habsburský mýtus v moderní rakouské literatuře. Barrister & Principal, Praha, 2001, s. 29.

⁴ Ibid., p. 28.

Текстовете на средноевропейските интелектуалци от Източна Европа произвеждат необикновен публичен ефект на Запад и провокират дискусии за идентичността на „новата“ Средна Европа, съпроводени с опити за нейното дефиниране чрез „съществуването на сходства в политическата, културната, историографската области и в тяхното взаимодействие (reciprocal interactions)“.⁵ Симптоматично в това отношение е заглавието на излезлия в края на 80-те години сборник „В търсене на Средна Европа“ (In search of Central Europe). Казано с думите на един от авторите в сборника, Тимоти Гартън Аш (Timothy Garton Ash), средноевропейската идея „взривява Берлинската стена в главите“ не само на средноевропейците, но и на западноевропейците. „Does Central Europe Exist?“ – пита в заглавието на своята статия Аш, за да направи накрая извода, че Средна Европа не е регион с граници, които могат да бъдат посочени на картата, а „царство на духа“ (kingdom of spirit). В това определение има истина, но в случая авторът му подчертава отсъствието на субстанциалност, на конкретни исторически, географски, културни детерминанти. Аналитичният му поглед разпознава „смесването на това, което трябва да бъде, с онова, което е било“ като типична черта на новия средноевропейизъм, което според него води не до преоткриването на Средна Европа, а „до култивирането на нов мит“.⁶ Английският историк критикува носталгичното отношение към миналото в текстовете на Хавел, Конрад, Кундера и Милош и поставя въпроса за безпристрастното изследване на историческото наследство на Средна Европа. Упреци „към Средна Европа на дисидентите от Източния блок“ отправя и австрийският журналист Карл-Маркус Гаус, според когото Австрийската монархия е идеализирана като място на „многообразието, човеколюбието и толерантността“.⁷ Очевидно, в тези оценки се очертава нееднозначния (противоречив) образ на Австрийската монархия: като империалистическа държава и „тъмница за народите“ (žalař narodů) под нейно управление и като територия на етнокултурното многообразие, което има своите социални и екзистенциални измерения в мисленето и в стила на живот. Този контрастен оценъчен начин определя присъствието на Австрийската монархия в европейската историческа наука, изследваща причините за нейното разпадане и мястото ѝ в европейската политическа и културна история като наднационална държава. Английският историк Алън Скед обръща специално внимание на тези два противоположни подхода, които според него разделят историографските интерпретации, посветени на Австрийската монархия, на „династични или империалистич-

⁵ **Schöpflin, G.** Central Europe: Definition Old and New. – In: In Search of Central Europe. Edited by György Schöpflin and Nancy Wood. Barnes and Noble Books, Totowa, New Jersey. Printed in Great Britain by T.J.Press Ltd. Pdsstow, 1989, s.19.

⁶ **Ash, T. G.** Does Central Europe Exist? – In: In Search of Central Europe. Edited by György Schöpflin and Nancy Wood. Barnes and Noble Books, Totowa, New Jersey. Printed in Great Britain by T.J.Press Ltd. Padstow, 1989, s. 195, 212.

⁷ Цитат по българския превод на книгата на **Карл-Маркус Гаус**. Унищожението на Средна Европа. Пловдив, 1994, с. 32.

тични“, от една страна, и на „федералистични или носталгични“, от друга⁸. Както се разбира от книгата на Скед, безпристратният исторически подход не трябва да споделя крайността на тези интерпретации, но за това пък е трудно приложим и рядко срещан.

Есеистичните текстове на Кундера, Конрад, Милош, Хавел не преследват академични цели и не могат да бъдат отнесени към научно специализираните форми на изложение. За авторите им „преоткриването“ на Средна Европа означава един по-актуален подход към историческото минало, което свързва техните народи с Австрийската монархия. За отбелязване е фактът, че държавно-политическите граници на монархията, които според Кундера „не са естествени, защото открай време са налагани с въоръжени нападения, наказателни експедиции и окупации“,⁹ не се възприемат като определящи за географското понятие Средна Европа. Това дава възможност за по-свободно съотнасяне на минало и настояще, за отхвърляне на някои национални стереотипи, но също така позволява избирателно да се акцентуват приликите, обединяващи посочените средноевропейски народи, тяхното минало и тяхното настояще.

Есетата на дисидентите Дьорд Конрад и Вацлав Хавел някак недвусмислено налагат впечатлението, че средноевропейската идея по специфичен начин „обслужва“ политическата съпротива срещу тоталитарната власт, която вече има своя драматичен сюжет, описан от Кундера: това са взривоопасните за комунистическите режими събития в Унгария (1956), Чехословакия (1968), Полша (1980), които завършват с насилствено възстановяване на политическото статукво. Тези „пробиви“ в тоталитарната система имат за резултат увеличаване на идеологическия натиск на властта, но същевременно мобилизират активността на демократичната опозиция в нова насока – вместо политически организирани усилия за смяна на властта, „морална и екзистенциална революция“, според израза на Хавел, целяща промяна на общественото съзнание. Показателна в това отношение е философията на „антиполитиката“¹⁰ у Конрад и на „антиполитичната политика“¹¹ у Хавел – и двамата писатели-дисиденти се дистанцират от познатите политически доктрини: както от политиката на революционните действия и левичарската риторика, така и от политиката като „технология на властта“, която според Хавел е присъща на западното политическо мислене. Тази независимост „от политическата философия на двете свръхсили“ (Конрад) – Съветският съюз и САЩ – се представя като средноевропейски начин на мислене – определения като „средноевропейска модерност“ или „средноевропейски

⁸ Sked, A. Upadek a pád Habsburské říše (1815–1918). PANEVROPA. Praha, 1995, 14–15.

⁹ Kundera, M. Únos Západu – 150 000 slov IV, 1985/10, s. 115.

¹⁰ Konrad, G. Antipolitik. Mitteleuropäische Meditationen. Edition suhrkamp. Frankfurt am Main, 1985, s. 89, 201.

¹¹ Havel, V. Politika a svědomí. – V: V. Havel. Do různých stran. Lidové noviny, Praha, 1989, 57–59.

скептичен дух“, които двамата автори използват, се опират върху исторически формираните нравствени ценности и светогледни нагласи на духовно еманципираната национална общност – аналог на гражданското общество. Така членовете на обновената общност, преоткривайки своята културна идентичност, своя „колективен аз“, могат да се освободят от пасивното подчинение на чужди идеи, да заявят стремежа си да бъдат свободни и равноправни граждани¹². В текстовете на Хавел и Конрад носители на новата средноевропейска идентичност са интелектуалците, те са тези, които могат да противопоставят силата на мисълта на силата на властта, които чрез рефлексията на своя екзистенциален опит от конфронтацията с тоталитарната държава, оказват въздействие върху „невидимата сфера на общественото съзнание, съвест и подсъзнание“.¹³ Може да се каже, че Хавел, който от позицията на личния си опит разказва за трудната професия на дисидента, представяйки го като един модерен Дон Кихот, ръководещ се от нравствения императив „живот в правда“, възкресява фигурата на образцовия Герой – Реформатор и Обновител на света¹⁴. С митичните одежди на герой – „творец на историята“ се появява неговият образ в западните масмедии след нежната революция, емблематично свързан с образа на Средна Европа¹⁵.

От всички представени тук автори Средна Европа се схваща преди всичко като „духовен, ментален и културен феномен“ (определение на Хавел), чийто „атрибути“ трябва да бъдат реанимирани за ново културно и политическо самоопределяне на съответната национална общност. Целта на това самоопределяне е промяна на европейската геополитическа карта (на блоковото разделение на Европа, доминирано от две конфронтирани се свръхсили), което ще даде възможност общността да си възвърне своето историческо място сред другите европейски нации, да престане да бъде „потъваща“ нация (по думите на Конрад), на път да загуби своята идентичност.

Подбраните тук текстове, макар че като цяло представляват езиково свързан дискурс, изграждат един „разфокусиран“ образ на Средна Европа от гледна точка на географските ѝ граници, както и на критериите, които я определят като културна цялост и като културен център на Европа. Средноевропейският начин на мислене, който Конрад определя като „средноевропейска модерност“, легитимира новата политическа култура на гражданското общество или „етоса на гражданското общество“, изключващ хегемония от позицията на силата, упражнявана от една национална държава или от един етнос. Идеята за центъра, който трябва да помири крайностите и да обедини противоположностите и който из-

¹² В тази връзка вж. книгата на **Anthony D. Smith**. *National Identity*. Penguin Group, 1991, където подробно се анализира ролята на интелектуалците във формирането на националните идентичности при образуването на съвременните нации.

¹³ **Havel, V.** *Op. cit.*, s. 58.

¹⁴ **Елиаде, М.** *Мит и реалност*. С., 2001, с. 156.

¹⁵ **Къосев, А.** *Средна Европа и Балканите на пазара на геополитическите образи – Критика и хуманизъм*, бр. 4, 1993, с. 102.

ключва всякакъв вид надмощие, е така да се каже общо място в опитите за дефиниране на Средна Европа от страна на Конрад и Хавел, Кундера и Милош. И същевременно, това общо място (common place) е и място на конотативните разлики и техните хипостази в географските и културни очертания на Средна Европа. За Кундера например Средна Европа е „неопределен район между Германия и Русия, обитаван от малки народи.“ Определението „малки народи“ (едно амбивалентно понятие) не е количествено, а качествено определение, т. е. това са народи, които никога не са били завоеватели, а винаги са се борили за своето оцеляване под агресивния натиск на други, големи народи. Съчетаването на малък (по численост и територия) народ с ценности от духовен характер е познатата идеограма на чешкото национално възраждане, чрез която славното минало на чешкия народ е пренесено в бъдещата му значима роля в историята на Европа и света¹⁶. В есето на Кундера географското положение на малките средноевропейски народи създава представа за центъра като за несигурна и уязвима позиция, но едновременно с това е знак за историческа съдба, озарена от стремежа за справедливост, равноправие, толерантност; техният екзистенциален опит се отличава с респект към културните ценности, с които са органично свързани и които споделят като обща духовна традиция. За чехи, поляци и унгарци тази традиция е извор на креативна обществена енергия в съпротивата им срещу съветския тоталитаризъм. Външните, географски граници на Средна Европа са проекция на определен тип духовна култура, затова са имагинерни и исторически променящи се.

Кундера моделира средноевропейската културна идентичност като образец за европейска културна идентичност, която в западното технологично общество е подложена на ерозия. Заличената от географската карта Средна Европа в резултат на политическото разделение на Европа на сфери на влияние, е назована „културна родина“ на западноевропейската цивилизация, което я прави средищно място на европейската културна памет (европейската принадлежност на Русия е проблематизирана). Исторически Кундера се опира на австрийския средноевропейски идеал за ойкуменичното културно многообразие и на чешкия австрославизъм с неговата неосъществена мечта за демократично федерализиране на Австрийската монархия – и двата принципа нямат качествата на историческа реалност, но имплицират конкретни символи на миналото, които, казано по А. Смит, правят новоизградената средноевропейска общност творение на историята и съдбата. Важно е да се отбележи, че писателят мисли Средна Европа като исторически динамична културна общност, чиято цялост се възпроизвежда от множество наднационални по

¹⁶ Macura, V. Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ. Praha, N&N, 1995, s. 167. (Известно е, че определението „малки народи“, което има чешки генезис, е класификационен термин в литературоведската славистика и компаративистика – например в „Увод у упоредно проучавање књижевности“ /1984/ Зоран Константинович говори за междулитературен комплекс на малките народи в географската област на Средна Европа).

значение центрове, от писатели и творци, които по неподражаемо креативен начин обогатяват духовното наследство на Европа. В концепцията на Кундера Средна Европа съхранява в един утопично съвършен модел културното единство и културния универсализъм на Европа: този модел запазва многообразието на националните култури, но изключва репресивната доминация на някоя от тях. Изгубеното равновесие в развитието на европейската цивилизация отрежда на Средна Европа ролята на център, който трябва да уравни крайностите, да не допусне едностранчивостта да вземе връх: в случая европейската традиция е еднакво застрашена и манипулирана както от тоталитарната държава, така и от културната власт на масмедиите в западното общество с тяхното деструктивно отношение към приемствеността. Критиката на западното индустриално общество, от което „културата почти се е оттеглила“ (odproučela)¹⁷ (основана на личния опит от живота в емиграция) е част от присъщата за творчеството на Кундера интелектуална рефлексия за ценностите на европейската култура и съдбата на европейската цивилизация, в която истината за човека и света се свързва с духа на съмнението и несигурността. Според Лешек Колаковски (Leszek Kolakowski), полски философ, дисидент и емигрант, уменията на Европа да поставя под съмнение своите ценности, да се освобождава от самодоволството и самоувереността, да преодолява собствения си „етноцентризм“, е заложено в сърцето ѝ като духовна сила¹⁸. Скептицизмът е мъдростта на средноевропейските народи, той извира от тяхното недоверие в историята и историческия прогрес, съчетава се с иронията, т. е. с „несериозния дух, който се присмива на величието и славата“. Тази формулирана от Кундера средноевропейска специфика, която се споделя в голяма степен от Хавел и Милош, е литературно подкрепена с имената на Франц Кафка, Роберт Музил и Херман Брох, Ярослав Хашек, Витолд Гомбрович, Бруно Шулиц, Станислав Виткевич, Бела Барток. Повечето от тези имена са познати от книгата на Кундера „Изкуството на романа“ (L'art du roman, 1986), в която той изгражда собствена ценностна парадигма за историята на европейския роман „като поредица от открития“. Очевидно, Средна Европа и средноевропейското са понятия, които получават многопосочна легитимност в текстовете на Кундера, обслужвайки и субективно-стратегическите цели на неговата авторска самоидентификация¹⁹. Това доказва, че не съществува един общ за интерпретацията на разнородните текстове на писателя (фикционални и нефикционални) „средноевропейски код“.²⁰ В романите „Непосилната лекота на битието“ (Nesnesitelná lehkost bytí) и „Безсмъртие“ (Nesmrtelnost) средноевропейското се тематизира по-скоро чрез липсата на център, който да уравни крайните, екстремни тенденции в модерната история на Европа.

¹⁷ Kundera, M. Únos Západu. 150 000 slov IV, 1985/10, s. 116.

¹⁸ Колаковски, Л. Политиката и дяволът. – Панорама, 1994, с. 99.

¹⁹ Григоров, Д. Милан Кундера и познанието на романа. С., ИК „Колибри“, 2001, 47–48.

²⁰ Кьосев, А. Смъгният. – Панорама, бр. 1–2, 1991.

Ако за Кундера Средна Европа е полицентрично и многонационално културно пространство с имагинерни географски граници, при Хавел качеството си на географски център тя е историческо пространство на чешкия (и словашкия) народ. Географското положение на чешкия народ (в центъра на Европа) го прави кръстопътно място на срещата и синтеза на „най-различни идейни и културни импулси и инициативи“.²¹ Хавел актуализира идеограмата на центъра, възприета от чешката възрожденска идеология чрез философията на Хердер, като градивен елемент за нейните културни митологизации. Както отбелязва Владимир Мацура, в чешкото възрожденско мислене центърът се свързва с различни позитивни свойства и с култа към синтеза – например синтетичният характер на литературата (обединяването в едно цяло на множество, дори противоположни, качества и ценности), гарантира нейната развитост.²² Отношението на Хавел към идеите на чешкото възраждане е от значение за неговото дефиниране на Средна Европа и то може да се потвърди. Не е трудно да се забележи, че той използва културната матрица на чешката възрожденска философия, като се дистанцира от езиково-етническия национализъм за сметка на една „география на духа“, в която нравственият аспект и общочовешките задачи на нацията имат основополагащо значение.²³ Чрез качества от нравствено-етическо естество Хавел поставя в отношение на съпринадлежност чешкото и средноевропейското – тук аналогията с присъщото за чешкото възраждане тясно обвързване на чешкото и славянското се налага от само себе си.²⁴ Според концепцията на Хавел новосъздадената общност, която обединява личности, направили своя морален избор да живеят в съгласие със себе си и със своята съвест и която е независима от натиска и принудата на тоталитарната държава, е „територия на един друг живот“ или „паралелен polis“, чиито ценности се разминават с официалната система от ценности. Това противопоставяне на гражданско общество и държава, което е характерно за деморатичната опозиция в Чехословакия, Полша и Унгария²⁵, при Хавел е свързано антропологически и характерологично със средноевропейския скептицизъм към всякакъв род утопичност и идеологичност. Споменатите в „Анатомията на една умереност“ писатели – Хашек, Музил, Кафка, Вацулик – са подбрани така, че да илюстрират сходството между тоталитарната държава от съветски тип и бюрократичната Австро-Унгарска държава от имперски тип. С други думи, литературата е тази, която съхранява исторически трайно наследените поведенчески, мислов-

²¹ Цитат по българския превод на *Letní přemítání – „Летни размишления“*. С., 1993, с. 178.

²² **Macura, V.** *Op. cit.*, p. 173, 175.

²³ Трябва да се има предвид фактът, че свързаният с чешката демократична опозиция философ Ян Паточка актуализира подценявания нравствено-социален аспект в националната програма на чешкото възраждане – в студията си от 1968 г. *Náš národní program à dnešek*.

²⁴ **Macura, V.** *Op. cit.*, p. 157.

²⁵ Имам предвид книгата на **Йежи Шацки**. *Либерализъм след комунизма*. С., ГАЛ-ИКО, 1996, с. 18, 31. (*Jerzy Szacki. Liberalizm po komunizmie*, 1994).

ни, културни рефлексии и нагласи. Но чрез посочените имена на писатели Средна Европа е стеснена като културно пространство (и тук е разликата с Кундера) и ориентирана към политическото мислене на Хавел, което в действителност е изразител на „скептичния средноевропейски дух“, разпознаващ и отхвърлящ утопизма „във всичките му цветове и нюанси“. ²⁶ Средноевропеизмът на Хавел по специфичен начин използва и прекодира традициите на националната характерология (както потвърждава и заглавието на неговото есе „Анатомията на една умереност“). Хавел критикува (подобно на Кундера) анонимната власт на технологиите в съвременното западно общество, която „колонизира“ съзнанието на човека, неговия личен опит и отговорност „чрез визията за чисто научно изчисленото и технически постижимо *щастие за всички (blaho všech)*“. ²⁷ Този критицизъм, който се споделя и от Конрад, поставя въпроса за едно ново, посткапиталистическо и посткомунистическо общество (така наречения „трети път“), без обаче да го свързва с определена политическа платформа или система. Хавел проявява обяснима резервираност към създаването на нови утопии и „писането на концепти за европейското развитие и европейското бъдеще“. ²⁸ Философията на Хайдегер, от която е повлиян, също подхранва неговия цивилизационен скептицизъм. Затова връщането към човешкия субект и опита на неговото „пред-рационално“ преживяване на света, което не отделя и не противопоставя човека и природата, за Хавел означава реабилитация на трансценденталната реалност, от която модерната „научна“ държава се е отказала.

В своето есе „Руини и поезия“ (Ruins and poetry) от книгата „Свидетелствата на поезията“, Чеслав Милош разширява географски Средна Европа на изток до Вилнюс, където е роден и израстнал и където, според него, минава граничната линия между Рим и Византия, между римския католицизъм и източното християнство. Това деление на Европа на Изток и Запад отдалечава твърде много средноевропейските географски граници от държавните граници (колкото и променливи да са те) на Хабсбургската монархия, включвайки Литва и Естония в средноевропейското културно пространство; също така поставя под въпрос обвързването на Средна Европа с представата за географски център, която представа има емблематично значение за чешкото културно съзнание (метафората „в сърцето на Европа“). Милош по перфектен начин илюстрира твърдението на Кундера за имагинерните, исторически променящи се граници на Средна Европа и за географския полицентризъм на културното ѝ пространство: в това отношение между „Отвличането на Запада“ и „Средноевропейски нагласи“ съществува синхрон. Милош извежда на преден план значението на „менталните граници“ за дефинирането на Средна Европа и средноевропейското, едно твърде широко определение, което (за разлика от това на

²⁶ Havel, V. Anatomie jedné zdrženlivosti. – V: Havel, V. Do různých stran. Lidové noviny. Praha, 1989, s. 76.

²⁷ Ibid., p. 43.

²⁸ Ibid., p. 89.

Хавел) включва преди всичко професионалното разделяне на Европа на християнски Запад и християнски Изток и подчертава принадлежността на Средна Европа към западната, гръко-римска цивилизация. На тази основа се градят специфичните особености на средноевропейската култура. Особено място в текстовете на Кундера и Милош заема темата за Русия и руската култура – съветският тоталитаризъм се възприема като айсберг, в чиято основа се намира деспотичният руски царизъм. За да подчертае контраста със Запада, Милош отъждествява Русия с Византия: отношението Запад–Изток се идеологизира.

Разсъждавайки върху „мита за центъра“ и неговата ценностна знаковост, чешкият литературовед Владимир Мацура споделя: „Но нима центърът собствено не е винаги там, където има „гледна точка“, позиция, от която се наблюдава и оценява?“²⁹ Значимостта на полското и чешкото присъствие в европейската културна история и духовни традиции е гледната точка на Милош: за тази цел се припомнят и реконструират по-ранни периоди от историческото минало на двата народа (Реформацията и Хуманизма), които легитимират тяхната принадлежност към една друга, не източно-тоталитарна цивилизация, чиято модерна епоха те, от своя страна, зареждат с „демократичния и романтичен елан“ на своите идеи (редом с чешките хусити и полските социниари се споменават имената на Анджей Фрич Моджевски и Ян Амос Коменски). Средноевропеизмът на Милош призовава епохата на чешката и полска Реформация, за да преоткрие (с известна редукция на културните разлики)³⁰ нейния общ за чехи и поляци либерален дух и хуманистични идеали, свързани с християнската държава. Писателят реабилитира и Полско-Литовската държава (Жеч Посполита) заедно с мита за шляхтишката демокрация или т. нар. „златна свобода“ на полските и литовските аристократи, защитаваща свободите на личността и ограничаваща властта на държавата³¹. За Милош (както и за полската демократична опозиция) „австрийската“ Средна Европа не представлява историческа реалност, имаща определящо значение за полската културна идентичност и национален характер, включително и за полското политическо мислене и политическа култура (например автрославизмът не се споделя от разделената между три империи Полша)³². Вилнюс и Литва, които са свързани със „златния век“ на полската държава и с епохата на полския романтизъм, са част от символиката на полската национална идентичност. Средноевропеизмът на Милош се крепи върху полско-чешките културни връзки и отно-

²⁹ **Macura, V.** *Masarykovy boty a jiné semi{o}fejetony.* Praha, 1993, s. 9.

³⁰ По този повод трябва да споменем Йозеф Магнушевски и неговото определение „средноевропейски хуманизъм“ като обща парадигма за литературите на Полша, Чехия с Моравия и Унгария през XVI век – вж. **Magnuszewski, J.** *Literatura polska v kręgu literatur słowiańskich.* Ossolineum. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1993, s. 7–19.

³¹ **Шацки, Й.** Цит. съч., 77–78.

³² В тази връзка руският литературовед А.В.Липатов отбелязва, че полската култура следва в своята еволюция формираното още по време на Средновековието съзнание за това, че тя е „национална част от западнохристиянския универсум“ – вж. *История литератур западных и южных славян.* Том II. М., изд. „Индрик“, 1997, с. 20.

пения, опитът да се излезе от тях е преминаване от конкретната към абстрактно-обобщената характеристика на средноевропейската менталност и култура, която географски се разширява чрез историческия опит на народите под чужда политическа власт, чийто национален и културен живот е застрашен – Милош има предвид както Хабсбургската монархия, така също Царска Русия и Османската империя.

Между есетата на Кундера и Милош („Отвлечането на Запада“ и „Средноевропейски нагласи“) съществуват, както вече стана дума, редица общи моменти в дефинирането на Средна Европа като специфично културно пространство (от Залцбург до Вилнюс), маркирано чрез художествения стил на барока. Стремещът и у двамата е да моделират една литературна и културна общност, макар в голяма степен хипотетична, доколкото конституентите на нейната специфика са изведени от едно основно ядро култури и литератури (чешка, полска, унгарска, у Кундера и австрийска или по-точно еврейско-австрийска). Тенденцията да се акцентуват приликите и сходствата чрез специално подбрани нравствено-характерологични, идейно-философски и естетически качества е присъща за всички посочени тук автори и в нея видимо се открояват задачите на настоящето, т. е. културно-историческата редукция на един политически мотивиран интегритет. Но доколкото недостатъците на предложеното от четиримата интелектуалци културно и географско обособяване на Средна Европа (и геополитическо във визията на Хавел и Конрад) са доста изчерпателно коментирани³³, смятам, че интерес за литературния изследовател и най-вече за компаративиста представлява националната рефлексия спрямо понятието Средна Европа на страните в една или друга степен исторически и териториално обвързани с държавно-политическите граници на бившата Австро-Унгария. Подбраните тук текстове притежават в голяма степен програмна съгласуваност в моделирането на Средна Европа като културно и географско пространство, чиято конфигурация трябва да „загърби“ старата Средна Европа. Това е своеобразен колективен проект, обединяващ политически и културно-идентичности мотиви и затова незащитен от едностранчиви обобщения и редукционистични тези (като например определението „тоталитарната руска цивилизация“ използвано от Кундера и атаките му в тази връзка срещу „славянската идеология на XIX век“). И едновременно с това този проект е проникнат от стремежа да се демонстрира наднационална компактност, изчистена от наследените национални противоречия и културни конфликти и дори въздиг-

³³ Към включените в настоящия текст критически коментари по повод емигрантско-дисидентския средноевропейски проект е подходящо да се прибави и книгата на българската историчка Мария Тодорова „Балкани, балканизъм“ (1999), издадена в САЩ под заглавието „Imagining the Balkans“. В нея авторката проследява излизането на средноевропейската идея от сферата на културата и проникването ѝ в политическата журналистика през 90-те години на миналия век, което я преобразява в идеологическо оръжие за побързо влизане в институците на Европейската общност, като се подчертава традиционната принадлежност на Централна Европа (емблематично представена от Вишеградската четворка) към демократичните ценности на Европа Occidentis и политически се подсилва контрастът Запад–Изток.

ната като идеал на европейското бъдеще. Независимо от общите „средно-европейски нагласи“ на авторите на проекта, националната гледна точка (със съпровождащите я митологеми), свързана с исторически изгражданата и интерпретирана културна идентичност, не може да бъде елиминирана. По-скоро се правят опити да бъде предефинирана като противодействие на потисканите от държавната идеология или исторически стереотипизирани гледни точки (чешкият австрославизъм или акцентът върху полската професионална толерантност от XVI век). Този процес също генерира различия (забележими у Кундера и Хавел и породени от колебанията в чешката национална философия и идеология). В тази връзка ще бъде подходящо да се приведе мнението на хърватския литературовед Предраг Матвейевич, според когото „Средна Европа не конституира центъра на Европа, а инкорпорира различни национални, регионални и културни идентичности“.³⁴ Този негов възглед асоциативно припомня твърдението на Кундера за средноевропейския полицентризъм. Според Матвейевич в Средна Европа съществува един вид „койне“ от още неизследвани и неподредени идеи и възгледи, а федерализмът е основното качество, позволяващо обвързването на Средна Европа като общност. Очевидно става въпрос за изследователски усилия, насочени към проучване на връзките между средноевропейските култури, свързани исторически и географски с Хабсбургската монархия и за открояване на приликите, без да се игнорират различията. От гледна точка на анализирания тук средноевропейска идея, която сигнализира за „криза на идентичността“, федерализмът също имплицира нееднозначни интерпретации в зависимост от това доколко и по какъв начин участва във формирането на националната идентичност и националната държава: например унгарският гражданско-териториален (мултиетнически) „национализъм“ се различава твърде много от словашкия етнико-генеалогически модел на национална идентичност и това поражда противоречия и напрежения в моделирането на средноевропейското културно пространство³⁵.

През 90-те години въпросът за средноевропейското географско културно пространство намери място в многотомния проект на Диониз Дюришин, посветен на междулитературните общности и центризми. Сборникът „Междулитературният центризъм на средноевропейските литератури“³⁶ предлага интересни статии по този въпрос, които влизат в параметрите на по-различен метакритически дискурс.

³⁴ **Matvejević, P.** Central Europe seen from the East of Europe. – In: In search of Central Europe..., s. 187.

³⁵ В тази връзка вж. **Wollman, Sl.** Porovnavacia metoda v literárnej vede. Tatran. Bratislava, 1988, 191–224.

³⁶ **Dionýz Ďurišin** a kolektív. Medziliterárny centrizmus stredoeurópskych literatúr, 1998. Ще посоча статиите на Ján Koška „Osobitosť stredoeurópskeho medziliterárneho priestoru“ и на Ivo Pospišil, Miloš Zelenka „Fenómén stredoeurópskeho meziliterárneho centrizmu“.